

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ: ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Αντώνης Δ. Παπαοικονόμου

Εκπαιδευτικός ΠΕ06-09

Μεταδιδακτορικός Ερευνητικός Εταίρος Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ

Ειδικός Επιστήμων ΠΔ/407 Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Abstract

This study examines the attitudes of Greek teachers towards Europe in relation with their national identity. Because of the Greek debt crisis and Greece's entrance to IMF and EFSM mechanisms, two successive researches were conducted using the same questionnaire (the first in 1036 and the second in 482 teachers from all over Greece in 2009 and 2011 respectively). The statistical analysis showed that there is a shift away from European orientation, a finding that is attributed to economic difficulties.

Λέξεις κλειδιά

Εθνική ταυτότητα, εκπαιδευτικός, Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, κρίση χρέους.

0. Εισαγωγή

Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης, η οποία σύντομα θα έχει πίσω της μία ιστορία 50 ετών, οδήγησε στην οικοδόμηση υπερκρατικών οικονομικών και πολιτικών θεσμών, οι οποίοι πρόκειται να αποτελέσουν όργανα του ομοσπονδιακού ή υπερεθνικού ευρωπαϊκού κράτους, που διαμορφώνεται σταδιακά (Nugent, 2003). Οι νέοι αυτοί θεσμοί όμως δεν έχουν ακόμη την πλήρη αποδοχή των πολιτών. Η απώρριψη του Ευρωπαϊκού Συντάγματος στα δημοψηφίσματα που έγιναν στη Γαλλία και στην Ολλανδία έδειξε ότι ο βαθμός ταύτισης των πολιτών με τους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι ακόμη χαμηλός (Fuss, 2003). Δεν υπάρχουν δηλαδή σήμερα ισχυρές ενδείξεις οι οποίες να τεκμηριώνουν ότι έχει διαμορφωθεί ήδη μια νέα «ευρωπαϊκή» ταυτότητα των πολιτών των χωρών – μελών παράλληλη ή υπερκείμενη της εθνικής τους ταυτότητας. Δεδομένου ότι οι επιδράσεις των αποφάσεων των θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη ζωή των πολιτών αυξάνουν σημαντικά, είναι προβλέψιμο ότι αν δεν αναπτυχθεί η ευρωπαϊκή ταυτότητα, η συνέπεια θα είναι η δημιουργία στάσεων πολιτικής αλλοτρίωσης (Jacobs et al., 2000). Αυτό σημαίνει ότι οι πολίτες θα αισθάνονται όλο και περισσότερο, ότι η ζωή τους

ετεροκαθορίζεται από τις επιβεβλημένες «εκ των άνω» αποφάσεις ενός πολιτικού συστήματος, με το οποίο δεν ταυτίζονται και νιώθουν εντέλει ότι δεν αποτελούν μέρος (Andrew, 2000, Bideleux, 1996). Η καταψήφιση του ευρωπαϊκού συντάγματος ήταν μια σαφής ένδειξη ότι ένα σημαντικό μέρος των πολιτών - και ίσως το μεγαλύτερο - δεν συμβαδίζει με το ταχύ βήμα των πολιτικών ελίτ των Βρυξελλών προς την ενσωμάτωση. Επίσης, η κρίση χρέους που βιώνουν πολλές ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως η Ελλάδα και η απροθυμία των ισχυρών να τις βοηθήσουν έδειξαν ότι η ευρωπαϊκή ενσωμάτωση μάλλον αργεί.

Έτσι, η διαμόρφωση – ή στην αντίθετη περίπτωση η αποτυχία της διαμόρφωσης – μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας καθορίζει τη θετική ενεργοποίηση ή αντίθετα την παθητικότητα ή ενδεχομένως και την ενεργό αντίδραση των πολιτών απέναντι στην ευρωπαϊκή ενσωμάτωση (Brasche, 2003, Delanty, 2000). Η έννοια της ταυτότητας ως μέρος της αυτοαντίληψης του ατόμου έχει τρεις κύριες διαστάσεις:

1. Το «αίσθημα ότι ανήκει» (belongingness) το άτομο σε ένα κοινωνικό υποσύνολο.
2. Κάποια κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά (commonness) ανάμεσα στο άτομο και σε αυτό το υποσύνολο.
3. Τη συνεκτικότητα (cohesion), δηλαδή τη θετική επικοινωνία του ατόμου με τα άλλα μέλη του υποσυνόλου (Παπαοικονόμου, 2011).

Στη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, η κοινωνική ταυτότητα είναι η πεποίθηση ενός ατόμου ότι ανήκει σε μια κοινωνική κατηγορία ή ομάδα (Tajfel, 1981). Μια κοινωνική ομάδα είναι ένα σύνολο ατόμων που ταυτίζονται κοινωνικά. Μέσω της διαδικασίας της κοινωνικής σύγκρισης, τα άτομα, εφόσον θεωρούν ότι έχουν τα κοινά χαρακτηριστικά τα οποία συγκροτούν τη συλλογική τους ταυτότητα, κατηγοριοποιούνται ως ενδο-ομάδα (in-group), ενώ τα άτομα που διαφέρουν τα κατηγοριοποιούν ως εξω-ομάδα (out-group) (Κυρίτσης & Παπαοικονόμου, 2011). Αρχικά, η κοινωνική ταυτότητα περιείχε τις συναισθηματικές και τις αξιολογικές συσχετίσεις των ταξινομήσεων της ενδο-ομάδας. Η σημαντικότερη αντικειμενική έκφραση του υποκειμενικού αισθήματος της ταυτότητας στη συμπεριφορά είναι η ετοιμότητα για δράση, δηλαδή η ετοιμότητα ενεργοποίησης της. Η ταυτότητα εκτείνεται τόσο μακριά, όσο και αυτή η ετοιμότητα ενεργοποίησης της (McCall & Simmons, 1966). Η ενεργοποίηση μιας ταυτότητας σε μια περίπτωση επιτρέπει στα άτομα την επίτευξη των προσωπικών και κοινωνικών τους στόχων. Με αυτήν την έννοια η προβολή της κεντρικής ταυτότητας είναι ιδιαίτερα σημαντική και προσδιορίζει την αυτοαντίληψη του ατόμου (Παπαοικονόμου, 2011). Επιπλέον, η ικανοποίηση που απολαμβάνει από την ενεργοποίηση της συγκεκριμένης ταυτότητας είναι μεγάλη και χρωματίζει την αυτοαντίληψή του.

Έτσι η έννοια της ταυτότητας δεν είναι μόνο πολυδιάστατη αλλά συγχρόνως και πολυεπίπεδη, και αυτό σημαίνει ότι κάθε άτομο ανήκει συγχρόνως σε περισσότερα

υποσύνολα, μερικά από τα οποία απευθύνουν αντιφατικές απαιτήσεις προς το άτομο (Smith, 1991). Έχοντας έτσι περισσότερες επιμέρους ταυτότητες τα άτομα βρίσκονται πολλές φορές ανάμεσα σε «διασταυρούμενα πυρά» και αναγκάζονται να αποφασίσουν να εκπληρώσουν τις απαιτήσεις μιας συγκεκριμένης ταυτότητας, που ενδεχομένως είναι ισχυρότερη και όχι μιας άλλης ταυτότητας. Έτσι, όταν για παράδειγμα υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στην εθνική και στην πολιτική ταυτότητα, όπως συμβαίνει σε εθνικά διχασμένες κοινωνίες, το άτομο πρέπει να αποφασίσει ανάλογα με τη σπουδαιότητα (κεντρικότητα) των ταυτοτήτων του ως τι θα δράσει: ως μέλος της εθνικής κοινότητας ή ως μέλος ενός πολιτικού κόμματος (Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997).

Ανάμεσα στο υπερεθνικό ή ομοσπονδιακό κράτος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στα εθνικά κράτη μέλη αναπτύσσονται στην πορεία της ενσωμάτωσης αναπόφευκτα προστριβές και συγκρούσεις (Delanty, 2010). Στο μέτρο που τα άτομα έχουν διαμορφώσει ήδη μια έστω υποτυπώδη ευρωπαϊκή ταυτότητα, οι συγκρούσεις αυτές μεταφράζονται σε εσωτερικές συγκρούσεις των επιμέρους ταυτοτήτων τους, της εθνικής και της – υπό διαμόρφωση – ευρωπαϊκής.

Τους δύο πόλους του πεδίου, στο οποίο αναπτύσσονται αυτές οι συγκρούσεις τους καταλαμβάνουν, από τη μια πλευρά, οι κοινωνικές ομάδες που υποστηρίζουν την Ευρωπαϊκή ενοποίηση και, από την άλλη, οι ηγεσίες οι οποίες αντιδρούν στην παραπάνω προοπτική. Και οι δύο πλευρές έχουν τα δικά τους όργανα και δυνατότητες επιρροής με τις οποίες προσπαθούν να επιδράσουν στη διαμόρφωση των στάσεων των πολιτών και να κατευθύνουν την εξέλιξη σύμφωνα με τους σκοπούς τους (Hix, 2009). Από τις παραπάνω σκέψεις γίνεται σαφές ότι τόσο η ευρωπαϊκή ενσωμάτωση όσο και η διαμόρφωση ευρωπαϊκής ταυτότητας δεν είναι απόλυτα αρμονικές διαδικασίες αλλά είναι σε σημαντικό βαθμό συγκρουσιακές διαδικασίες στις οποίες εκφράζονται αντιμαχόμενες ιδέες και συμφέροντα.

Στο πλαίσιο αυτό η εκπαίδευση, ως ισχυρό πεδίο πολιτιστικής μεταβίβασης, έρχεται να επιτελέσει έναν καθοριστικό ρόλο: να οικοδομήσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα και συνειδηση και να χρησιμεύσει ως μηχανισμός διευρυμένης πολιτιστικής αναπαραγωγής και ως χώρος διαχείρισης του διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού (Κελπανίδης, et al. 2003). Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 70 οι ευρωπαϊκοί κοινοτικοί και μη οργανισμοί (Συμβούλιο της Ευρώπης) εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην εκπαίδευση και στο ρόλο των εκπαιδευτικών για την προώθηση και την ενσωμάτωση της «ευρωπαϊκής» ιδέας στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών – μελών. Η εισαγωγή της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην Εκπαίδευση (Ε.Δ.Ε.) συνέβαλε στη δημιουργία νέων θεσμών και στη θέσπιση μιας σειράς μέτρων και δράσεων για την προώθηση και ανάπτυξη των στόχων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στις δράσεις αυτές ο εκπαιδευτικός αξιοποιείται ως αποφασιστικής σημασίας παράγοντας εκπαιδευτικών αλλαγών, εφόσον θεωρείται ότι μπορεί να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του

μελλοντικού σκηνικού της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Παπαγεωργίου, 1993).

Για τους λόγους αυτούς επελέγη ως σημαντικό θέμα η διερεύνηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας των Ελλήνων εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ο εκπαιδευτικός αποτελεί το πιο καθοριστικό παράγοντα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η καθημερινή επαφή του με τους μαθητές δημιουργεί όλες τις προϋποθέσεις μετάδοσης γνώσεων και προτύπων αλλά και μετάδοσης αξιών και προώθησης και ανάπτυξης της κριτικής σκέψης. Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο τη διερεύνηση του ειδικού βάρους της Ευρωπαϊκής ταυτότητας των Ελλήνων εκπαιδευτικών. Με άλλα λόγια θα προσπαθήσει να διαφωτίσει τις στάσεις της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας σε σχέση με την Ευρώπη και την επιδίωξη των σημερινών κυβερνήσεων σε σχέση με την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Ο ρόλος που διαδραματίζουν οι εκπαιδευτικοί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος στην παραγωγή και αναπαραγωγή της επίσημης, αλλά και ανεπίσημης σχολικής γνώσης είναι σύνθετος (Ματθαίου, 1994, Παντίδης, 1994). Η σημερινή συγκυρία χαρακτηρίζεται από την επαναδιαπραγμάτευση των παραδοσιακών όρων με βάση τους οποίους τα υποκείμενα κατηγοριοποιούν τον εαυτό τους ως μέλη ενός κοινωνικού συνόλου. Έτσι, έννοιες όπως αυτές του πολίτη, της εθνικότητας και της εθνικής ταυτότητας επαναπροσδιορίζονται μέσα από μια διπλή και συγχρόνως αντιφατική διαδικασία διεύρυνσης και διάσπασης του περιεχομένου τους (Αβδελά, 1997). Επομένως, αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι στάσεις και οι απόψεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών για τον τρόπο με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονται μέσα από την αναπτυσσόμενη διαλεκτική που φέρει η σχέση εθνικής-ευρωπαϊκής ταυτότητας στο πλαίσιο της νεοαποκτηθείσας ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη.

1. Ο Στόχος της Έρευνας

Ο εκπαιδευτικός αποτελεί το πιο καθοριστικό παράγοντα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η καθημερινή επαφή του με τους μαθητές δημιουργεί όλες τις προϋποθέσεις μετάδοσης γνώσεων και προτύπων. Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο τη διερεύνηση του ειδικού βάρους της Ευρωπαϊκής ταυτότητας των Ελλήνων εκπαιδευτικών. Με άλλα λόγια θα προσπαθήσει να διαφωτίσει τις στάσεις της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας σε σχέση με διάφορους τομείς της καθημερινότητας και την Ευρώπη και την επιδίωξη των σημερινών κυβερνήσεων σε σχέση με την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση πριν και μετά τη γνωστοποίηση της οικονομικής κρίσης. Πέρα από την εξέταση της στάσης τα συγκεκριμένα ερωτήματα της έρευνας εντοπίζονται στη διερεύνηση της επίδρασης της γνώσης ξένων γλωσσών στην ενδυνάμωση ή μη της ευρωπαϊκής ταυτότητας του εκπαιδευτικού. Επίσης εξετάζεται αν η παραμονή των εκπαιδευτικών στο εξωτερικό είτε για σπουδές είτε για άλλους λόγους και τα συχνά ταξίδια επηρεάζουν τη διαμόρφωση μιας πιο «ευρωπαϊκής» κουλτούρας της επαγγελματικής αυτής ομάδας.

2. Μέθοδος Συλλογής Δεδομένων

Για τη διερεύνηση του παραπάνω ζητήματος θεωρήθηκε ως καταλληλότερο εργαλείο η επισκόπηση (survey) που, παρά τα όποια προβλήματα που προκαλεί, θεωρείται πλεονεκτικότερο άλλων ερευνητικών εργαλείων προκειμένου να συμμετάσχουν στην έρευνα ένας μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών και των δυο βαθμίδων από όλη την Ελλάδα. Πληθυσμός της έρευνας ήταν οι εκπαιδευτικοί όλων των δημόσιων σχολείων της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Χρησιμοποιήθηκε τυχαία αναλογική δειγματοληψία κατά στρώματα (Heller & Rosemann, R., 1974). Εξαιτίας των προβλημάτων που παρατηρήθηκαν σε προηγούμενες έρευνες όσον αφορά τη διανομή και την παραλαβή των συμπληρωμένων απαντήσεων αποφασίστηκε η αποστολή ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου. Για την καλύτερη πρόσβαση στο δείγμα θεωρήθηκε καταλληλότερη η αποστολή επιστολής με παραπομπή σε συγκεκριμένη υπερσύνδεση. Καταρχάς, πραγματοποιήθηκε μια δοκιμαστική έρευνα στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο του Πολύκαστρου Κιλκίς. Παρουσιάστηκαν κάποια προβλήματα στο αρχικό ερωτηματολόγιο κυρίως λόγω του ότι η παραγοντική ανάλυση έδειξε χαμηλές συσχετίσεις ανάμεσα στις μεταβλητές που αποτελούσαν τους δείκτες. Αφού έγιναν οι απαιτούμενες αλλαγές στο ερωτηματολόγιο και αναδιαμορφώθηκαν οι διάφορες ερωτήσεις που παρουσίασαν πρόβλημα στην παραγοντική ανάλυση έγινε ξανά δοκιμαστική έρευνα στο Γυμνάσιο Αξιούπολης στο Κιλκίς. Αφού ξεπεράστηκαν τα προβλήματα και φάνηκαν ισχυρές φορτίσεις στην παραγοντική ανάλυση πήρε την τελική του μορφή και συντάχθηκε η αρχική επιστολή που συνόδευε τη σελίδα στο διαδίκτυο.

Η συγκεκριμένη έρευνα είχε δύο φάσεις: η πρώτη φάση πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 2009. Το ερωτηματολόγιο στηρίχθηκε σε έρευνα που είχε προηγουμένως εκπονηθεί από το Μιχάλη Κελπανίδη και την Καλλιόπη Βруνιώτη σχετική με την ευρωπαϊκή ταυτότητα των μαθητών του Ευρωπαϊκού σχολείου στο Λουξεμβούργο (Kelpanides & Vrinioti, 2008). Το ερωτηματολόγιο προσαρμόστηκε στο μορφωτικό επίπεδο της ομάδας στόχου κάνοντας εκτενής αναφορά στα επίκαιρα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα της εποχής μας, ενώ παρελήφθησαν όλες οι ερωτήσεις που αφορούσαν τις δραστηριότητες των μαθητών. Παρέμειναν όμως οι ερωτήσεις που αφορούσαν το πώς αισθάνονται οι εκπαιδευτικοί (μόνο Έλληνες, Έλληνες και κατά δεύτερο λόγο Ευρωπαίοι, Ευρωπαίοι μόνο, Ευρωπαίοι και κατά δεύτερο λόγο Έλληνες). Συγκεντρώθηκαν 1036 συμπληρωμένα ερωτηματολόγια τα οποία αναλύθηκαν και καταχωρήθηκαν στο SPSS. Τα γεγονότα όμως της ένταξης της Ελλάδας στο ΔΝΤ και στο μηχανισμό στήριξης της Ευρωπαϊκής στήριξης άλλαξαν τα σχέδια της ερευνητικής ομάδας και αποφασίστηκε μια εκ νέου έρευνα με το ίδιο ερωτηματολόγιο το φθινόπωρο του 2010. Μετά τη δεύτερη φάση συγκεντρώθηκαν 482 ερωτηματολόγια.

Η στρωματοποίηση του πληθυσμού έγινε με βάση την κατηγορία των εκπαιδευτικών κατά σχολική βαθμίδα (εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) και τον τόπο υπηρεσίας:

Συνολικά υπήρχε ποσοστό ανταπόκρισης 44% με ισομερής κατανομή των απαντήσεων από όλες τις περιφέρειες της ελληνικής επικράτειας, το οποίο αποτελεί και το τελικό δείγμα. Το ποσοστό αυτό μπορεί να θεωρηθεί, σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα, αρκετά ικανοποιητικό για «έρευνες πεδίου» με ερωτηματολόγια (Ξωχέλλης, 1984, Παπαναούμ, 2003). Το γεγονός αυτό το ενισχύουν οι ιδιόρρυθμες ελληνικές συνθήκες, δηλαδή το γεγονός ότι οι Έλληνες εκπαιδευτικοί διακατέχονται από ένα αίσθημα δυσπιστίας για κάθε είδους έρευνα (Ξωχέλλης, 1984). Γενικά όμως μπορεί να ειπωθεί ότι το δείγμα αποτελεί τυχαίο διαστρωματωμένο δείγμα (Κελπανίδης, 1999). Όσον αφορά το φύλο των εκπαιδευτικών στις δύο έρευνες το 65,2% στην πρώτη και το 59,9% στη δεύτερη είναι άνδρες ενώ το 34, 8% στην πρώτη και το 40,1% στη δεύτερη είναι γυναίκες (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Φύλο των εκπαιδευτικών στις δύο έρευνες

		Παλιός ή νέος ερωτώμενος	
		Παλιός	Νέος
Φύλο	Άνδρες	621	245
		65,2%	59,9%
	Γυναίκες	332	164
		34,8%	40,1%
Σύνολο		953	409
		100%	100%

$$\chi^2=13,420 \text{ } p<0,003$$

3. Παρουσίαση των Ευρημάτων

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν αναλυτικά τα αποτελέσματα της έρευνας όσον αφορά τις στάσεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών για διάφορα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά θέματα σε σχέση πάντα με την Ευρώπη και τους θεσμούς της. Πριν γίνει η αντιπαραβολή των δύο ερευνών θα παρουσιαστούν οι απόψεις των εκπαιδευτικών της δεύτερης έρευνας για τα αίτια της παρούσας κρίσης. Ρωτήθηκαν αν η κύρια αιτία ήταν το αποτέλεσμα της συσσώρευσης χρέους και η κακοδιαχείριση εκ μέρους των ελληνικών κυβερνήσεων της τελευταίας δεκαετίας, η κακοδιαχείριση εκ μέρους της ΕΕ ή η ψευδής φημολογία περί πτώχευσης της Ελλάδας. Μπορούσαν αν ήθελαν να επιλέξουν περισσότερες από μια απαντήσεις. Τα αποτελέσματα είναι αποκαλυπτικά: το 82,4% επέλεξε την πρώτη επιλογή, το 32% επέλεξε τη δεύτερη και το 27,8% την τρίτη επιλογή ως κύριες αιτίες. Στο μεγαλύτερο ποσοστό τους οι εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων θεωρούν ότι οι κύριες αιτίες της οικονομικής και κατ' επέκταση κοινωνικής και πολιτικής παρακμής της Ελλάδας τα τελευταία χρόνια

έγκεινται στις πράξεις των ίδιων των Ελλήνων και των ηγεσιών τους την τελευταία δεκαετία. Το παραπάνω συμπέρασμα θα αναλυθεί περαιτέρω στα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας αφού συνεξεταστούν και οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τις υπόλοιπες ερωτήσεις της έρευνας.

Αρχικά τέθηκε το κρίσιμο ερώτημα της συμφωνίας ή της ασυμφωνίας με την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΕ. Τα αποτελέσματα των δύο ερευνών δείχνουν ξεκάθαρα ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ερωτώμενων συμφωνούν με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ. Έτσι φαίνεται ότι το 67,5% στην παλιότερη και το 67% στην νεότερη συμφωνεί. Παρόλα αυτά ένα σημαντικό ποσοστό (32,5% στην πρώτη έρευνα και 33% στη δεύτερη) είτε δεν είναι σίγουρο είτε πιστεύει ότι είναι λάθος επιλογή. Το ίδιο αποτέλεσμα προκύπτει και μετά το διαχωρισμό του δείγματος σε εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Στη συνέχεια ρωτήθηκαν οι εκπαιδευτικοί για θέματα σχετικά με την άμυνα, την εκπαιδευτική πολιτική, τη φορολογία και τη μεταναστευτική πολιτική. Γίνεται άμεσα φανερό ότι οι εκπαιδευτικοί θα προτιμούσαν οι αποφάσεις για κρίσιμα ζητήματα εθνικής ασφάλειας και εσωτερικής πολιτικής να παίρνονται από τα εθνικά Υπουργεία και όχι από τα αντίστοιχα Υπουργεία της ΕΕ. Το σημαντικό εύρημα είναι ότι παρόλο που, όπως είδαμε στην αρχή, αιτία της οικονομικής κρίσης θεωρούν την κακοδιαχείριση εκ μέρους των ελληνικών κυβερνήσεων τα τελευταία 10 χρόνια, επιμένουν να επιθυμούν τα εθνικά Υπουργεία να παίρνουν τις κρίσιμες αποφάσεις για την υγεία, την εκπαίδευση, τη φορολογία και την εξωτερική πολιτική και άμυνα. Παρατηρώντας τον πίνακα 2 φαίνεται ότι καταρχήν οι απόψεις των δύο ομάδων δεν άλλαξαν σημαντικά. Η μεγάλη πλειοψηφία και στις δύο περιπτώσεις πιστεύει ότι τα εθνικά υπουργεία είναι αυτά που πρέπει να παίρνουν τις αποφάσεις για θέματα που αφορούν την εξωτερική πολιτική και την άμυνα.

Πίνακας 2: Πολιτικές αποφάσεις για εξωτερική πολιτική και άμυνα

		Παλιός ή νέος ερωτώμενος	
		Παλιός	Νέος
Πολιτικές αποφάσεις για εξωτερική πολιτική και άμυνα	Από τα εθνικά Υπουργεία	791	387
		80,1%	82%
	Από τα Υπουργεία της ΕΕ	196	85
		19,9%	18%
Σύνολο		997	472
		100%	100%

$$\chi^2 = 14,765 \quad p < 0,001$$

Ανάλογα αποτελέσματα εμφανίζονται και όσον αφορά τις πολιτικές αποφάσεις που αφορούν τη φορολογία (Πίνακας 3). Πάλι τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η άποψη δεν άλλαξε παρά την είσοδο της Ελλάδας στο μηχανισμό στήριξης της ΕΕ και στο ΔΝΤ. Έτσι παρατηρείται ότι το 64% στην πρώτη έρευνα και το 67,9% επιθυμούν οι αποφάσεις που αφορούν τη φορολογία να παίρνονται από τα εθνικά Υπουργεία και όχι από τα αντίστοιχα Υπουργεία της ΕΕ παρά την κατά γενική ομολογία αναποτελεσματικότητα των φοροεισπρακτικών μηχανισμών της Ελλάδας.

Πίνακας 3: Πολιτικές αποφάσεις για τη φορολογία

		Παλιός ή νέος ερωτώμενος	
		Παλιός	Νέος
Πολιτικές αποφάσεις για τη φορολογία	Από τα εθνικά Υπουργεία	637	320
		64%	67,9%
	Από τα Υπουργεία της ΕΕ	358	151
		36%	32%
Σύνολο		995	471
		100%	100%

$$\chi^2=22,188 \text{ } p<0,001$$

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι απόψεις των εκπαιδευτικών για την υγεία (Πίνακας 4). Παρατηρείται μια αλλαγή στάσης: Πιο συγκεκριμένα μετά τη γνωστοποίηση της οικονομικής κρίσης μεγαλύτερο ποσοστό εκπαιδευτικών θα επιθυμούσε οι πολιτικές αποφάσεις για την υγεία να παίρνονται από τα εθνικά Υπουργεία και όχι από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Το ίδιο ισχύει και για τον άλλο πυλώνα της κοινωνίας, την εκπαίδευση με το 53, 4% στην προγενέστερη έρευνα και το 66,5% στην νεότερη να επιλέγουν τα εθνικά υπουργεία και να μην εμπιστεύονται τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων. Παρόμοια αποτελέσματα φαίνονται και ύστερα το διαχωρισμό του δείγματος σε εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. (Πίνακας 5).

Πίνακας 4: Πολιτικές αποφάσεις για την υγεία

		Παλιός ή νέος ερωτώμενος	
		Παλιός	Νέος
Πολιτικές αποφάσεις για την υγεία	Από τα εθνικά Υπουργεία	420	281
		42,2%	59,7%
	Από τα Υπουργεία της ΕΕ	576	190
		57,8%	40,3%
Σύνολο		996	471
		100%	100%

$$\chi^2=39,212 \text{ } p<0,001$$

Πίνακας 5: Πολιτικές αποφάσεις για την εκπαίδευση

		Παλιός ή νέος ερωτώμενος	
		Παλιός	Νέος
Πολιτικές αποφάσεις για την εκπαίδευση	Από τα εθνικά Υπουργεία	532	313
		53,4%	66,5%
	Από τα Υπουργεία της ΕΕ	464	158
		46,6%	33,5%
Σύνολο		996	471
		100%	100%

$$\chi^2=22,267 \text{ } p=0,000<a$$

Σταθερότητα στις απόψεις των εκπαιδευτικών παρατηρείται όσον αφορά τις πολιτικές αποφάσεις για τη μετανάστευση, το περιβάλλον και την καταπολέμηση της τρομοκρατίας με τους ευρωπαϊκούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων να υπερισχύουν των εθνικών υπουργείων. Έχοντας μια τέτοια στάση έχει ενδιαφέρον να ερευνηθεί η στάση τους και προς το «αντικείμενο» της εργασίας τους σε σχέση με την προσπάθεια των εκπαιδευτικών να διαμορφώσουν την εθνική ταυτότητα των μαθητών. Ρωτήθηκαν λοιπόν αν είναι πρωτεύον στόχος η διαμόρφωση ευρωπαϊκής συνείδησης στους μαθητές:

Πίνακας 6: Πρωτεύον στόχος η διαμόρφωση ευρωπαϊκής ταυτότητας στους μαθητές

		Παλιός ή νέος ερωτώμενος	
		Παλιός	Νέος
Πρωτεύον στόχος η διαμόρφωση ευρωπαϊκής ταυτότητας στους μαθητές	Διαφωνώ πλήρως	34	27
		3,4%	5,7%
	Διαφωνώ	185	118
		18,6%	24,8%
	Δεν είμαι βέβαιος/ η	212	124
		21,3%	26,1%
	Συμφωνώ	410	158
		41,2%	33,2%
Συμφωνώ πλήρως	154	49	
	15,5%	10,3%	
Σύνολο		995	476
		100%	100%

$$\chi^2=24,745 \text{ } p<0,001$$

Στην παλιότερη έρευνα η πλειοψηφία συμφωνούσε ή συμφωνούσε πλήρως κατά 41,2% ότι η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας στους μαθητές είναι μια πολύ σημαντική υπόθεση. Το ποσοστό αυτό παρουσιάζει μια μείωση στη δεύτερη έρευνα και το ποσοστό της αβεβαιότητας αυξάνει. Επίσης αυξήθηκε ελαφρά και το ποσοστό των εκπαιδευτικών που διαφωνούν με το παραπάνω εγχείρημα. Παρόλο που εμφανίζονται αυξομειώσεις και στις άλλες κατηγορίες είναι αναμφισβήτητη η ευρωπαϊκή προοπτική των εκπαιδευτικών και στις δύο έρευνες. Παραμένει όμως για περαιτέρω διερεύνηση η επιφυλακτικότητα που παρατηρείται πρόσφατα. Ρωτήθηκαν στη συνέχεια για το πώς αισθάνονται και παρόλο που θα περίμενε κανείς να εμφανίσει αύξηση το ποσοστό αυτών που νιώθουν πολίτες της Ελλάδας, αυτό παρουσιάζει μια αισθητή μείωση και αυξάνεται παράλληλα το ποσοστό αυτών που νιώθουν μεν πολίτες της Ελλάδας αλλά κατά δεύτερο λόγο νιώθουν και πολίτες της Ευρώπης:

Πίνακας 7: Προσωπική ταυτότητα εκπαιδευτικών

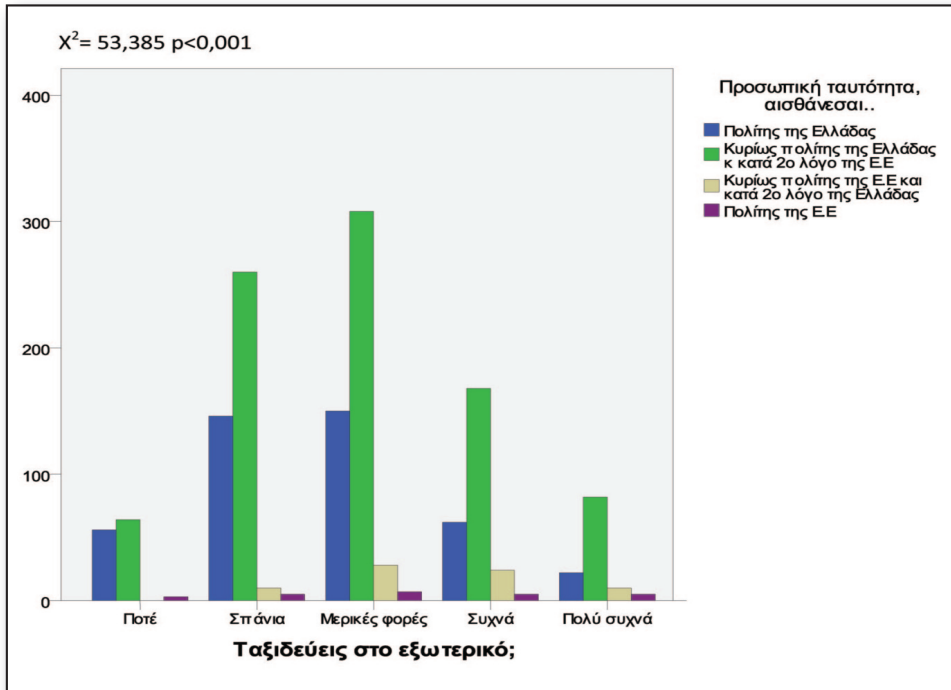
		Παλιός ή νέος ερωτώμενος	
		Παλιός	Νέος
Προσωπική ταυτότητα εκπαιδευτικών	Πολίτης της Ελλάδας	354	102
		35,5%	21,6%
	Κυρίως πολίτης της Ελλάδας και κατά δεύτερο λόγο πολίτης της Ευρώπης	565	348
		56,7%	73,6%
	Κυρίως πολίτης της Ευρώπης και κατά δεύτερο λόγο πολίτης της Ελλάδας	57	17
		5,7%	3,6%
Πολίτης της Ευρώπης	21	6	
	2,1%	1,3%	
Σύνολο		997	473
		100%	100%

$$\chi^2=39,958 \text{ } p=0,000 < \alpha$$

Στη συνέχεια εξετάστηκαν οι παράγοντες που διαμορφώνουν την ταυτότητα του εκπαιδευτικού. Χρησιμοποιήθηκε ο έλεγχος χ^2 ο οποίος είναι ο πλέον κατάλληλος για να ανακαλύψει αν υπάρχει μια στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα σε δύο ποιοτικές μεταβλητές. Εξετάστηκαν διάφορες μεταβλητές οι οποίες θα μπορούσαν να επηρεάσουν τη στάση των υποκειμένων της έρευνας απέναντι στην Ευρώπη: αν έχει ζήσει, σπουδάσει ή εργαστεί στο εξωτερικό, αν ταξιδεύει ή αν θα ζούσε για τα επόμενα 5-6 χρόνια σε κάποια χώρα του εξωτερικού. Τέλος ελέγχθηκε αν επηρεάζει την προσωπική του ταυτότητα η γνώση ξένων γλωσσών.

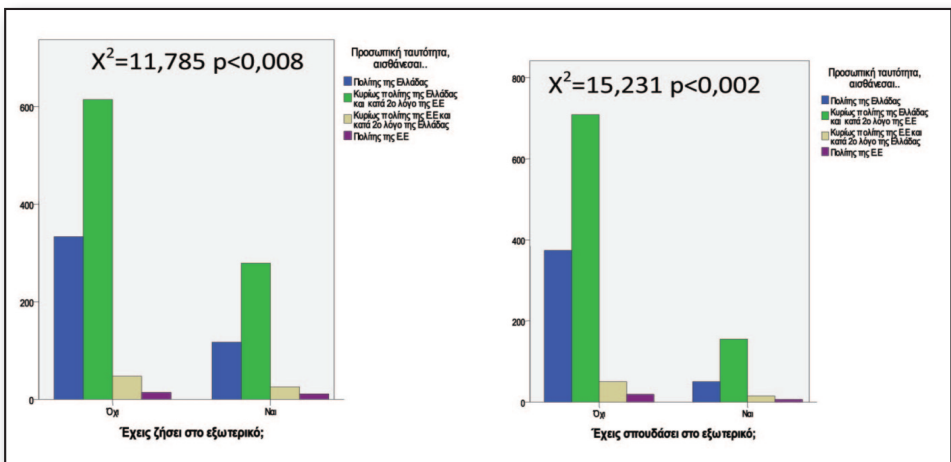
Από τον έλεγχο των παραπάνω ανεξάρτητων μεταβλητών παρατηρούνται ότι ορισμένες συσχετίσεις ήταν στατιστικά σημαντικές ενώ άλλες όχι. Καταρχήν εμφανίζεται σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην αίσθηση των εκπαιδευτικών των δύο δειγμάτων και στην τάση τους να ταξιδεύουν ή όχι στο εξωτερικό. Φαίνεται επίσης ότι τα ταξίδια στο εξωτερικό συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας Ευρωπαϊκής ταυτότητας. Πάντως σε κάθε περίπτωση αυτή ακολουθεί την άποψη ότι αισθάνονται κυρίως πολίτες της Ελλάδας. Γεγονός είναι πάντως ότι αυτοί που δεν ταξιδεύουν καθόλου σε υψηλό ποσοστό αισθάνονται μόνο πολίτες της Ελλάδας ενώ αυτοί που έστω και σπάνια ταξιδεύουν στο εξωτερικό αισθάνονται σε μεγάλο ποσοστό και πολίτες της ΕΕ (**Σχήμα 1**).

Σχήμα 1: Σχέση μεταξύ προσωπικής ταυτότητας και ταξιδιών στο εξωτερικό

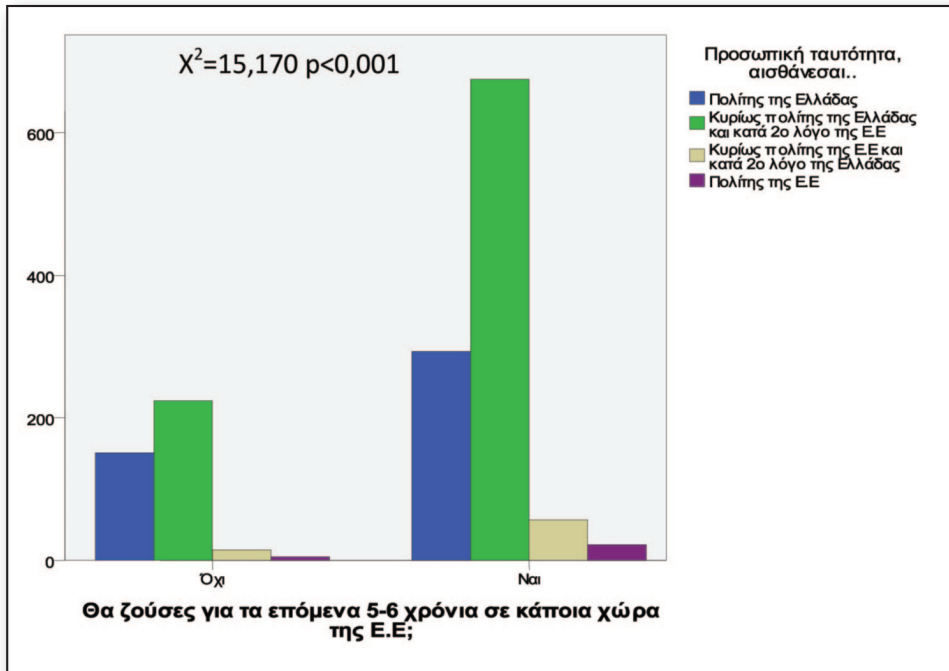
Επίσης στατιστικά σημαντική σχέση υπάρχει ανάμεσα στην προσωπική ταυτότητα των εκπαιδευτικών και στο αν έχουν ζήσει ή σπουδάσει στο εξωτερικό (**Σχήμα 2**).

Σχήμα 2: Σχέση ανάμεσα στην προσωπική ταυτότητα και στο αν έχει ζήσει ή σπουδάσει στο εξωτερικό

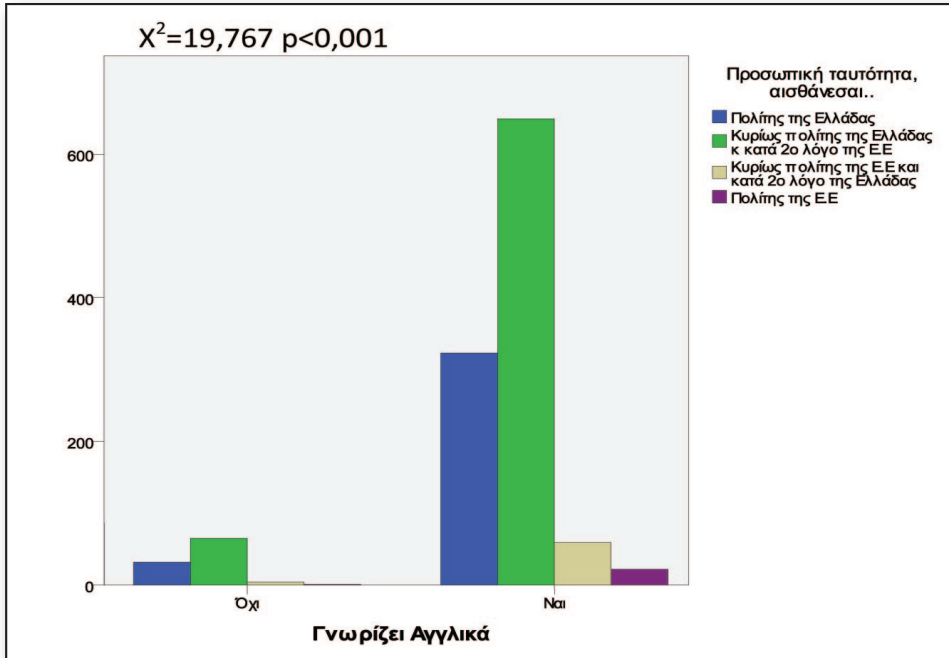
Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί το γεγονός ότι η μεγάλη πλειοψηφία του δείγματος θα ζούσε τα επόμενα πέντε ή έξι χρόνια στο εξωτερικό. Και πάλι οι περισσότεροι νιώθουν καταρχήν Έλληνες και κατά δεύτερο λόγο Ευρωπαίοι (**Σχήμα 3**).

Σχήμα 3: Σχέση ανάμεσα στην θέληση των εκπαιδευτικών να ζήσουν 5-6 χρόνια στο εξωτερικό και στην προσωπική τους ταυτότητα

Στη συνέχεια ελέγχθηκε η σχέση των ξένων γλωσσών και η προσωπική ταυτότητα των εκπαιδευτικών. Για οικονομία χώρου θα παρουσιαστεί ο πίνακας ο οποίος αφορά μόνο τη γνώση Αγγλικών (**Σχήμα 4**).

Σχήμα 4: Σχέση ανάμεσα στη γνώση Αγγλικών και στην προσωπική ταυτότητα των εκπαιδευτικών

Για την αρτιότερη παρουσίαση της ευρωπαϊκής ταυτότητας θα γίνει μια συσχέτιση των απόψεων των εκπαιδευτικών και της βαθμίδας (πρωτοβάθμια ή δευτεροβάθμια). Πιστεύεται ότι αυτή η διάκριση θα δώσει και τις διαφορετικές όψεις και ερμηνείες που αφορούν τα υποκείμενα της έρευνας για το υπό συζήτηση θέμα. Στην πρώτη έρευνα 415 εκπαιδευτικοί ή ένα ποσοστό 40, 1% προέρχονταν από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση ενώ 621 εκπαιδευτικοί ή ένα ποσοστό 59, 9% από τη δευτεροβάθμια. Στην επόμενη έρευνα τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 38,6% και 61,4%. Η σύγκριση των δύο ερευνών σχετικά με το πώς αισθάνονται οι εκπαιδευτικοί των δύο βαθμίδων έδειξε ότι ενώ στην πρώτη έρευνα το 54,9% των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και το 57,2% των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας αισθάνονταν κατά κύριο λόγο πολίτες της Ελλάδας και κατά δεύτερο λόγο πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ($\chi^2=44.186$, $df=4$, $p<0,001$), στη δεύτερη έρευνα τα ποσοστά αυτά αλλάζουν με τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας να νιώθουν κυρίως πολίτες της Ελλάδας κατά κύριο λόγο και δευτερευόντως πολίτες της Ε.Ε. σε ποσοστό 78,7% και 70,3% αντίστοιχα ($\chi^2=44.508$, $df=3$, $p<0,001$). Το εύρημα αυτό δείχνει μια ισχυροποίηση της εθνικής ταυτότητας όσον αφορά τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης μετά την είσοδο της Ελλάδας στο μηχανισμό στήριξης της ΕΕ και του ΔΝΤ.

4. Συζήτηση

Σύμφωνα με την Μαρία Ηλιού «το στοίχημα για μια Ενωμένη Ευρώπη, για τη δημιουργία ευρωπαϊκής συνείδησης στους πολίτες της, είναι ένα στοίχημα που μας αφορά ως πολίτες, ως εκπαιδευτικούς, ως γονείς» (Παπαγεωργίου, 1993). Πράγματι, ο εκπαιδευτικός ως κλειδί στην κοινωνικοποιητική διαδικασία του μαθητή αποτελεί σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας των μελλοντικών ενεργών πολιτών. Επίσης, οι απόψεις της επαγγελματικής αυτής ομάδας, η οποία σημειωτέον είναι μια από τις πολυπληθέστερες αν όχι η πολυπληθέστερη στον ευρύ και στο στενό δημόσιο τομέα μπορούν να εκληφθούν ως βαρόμετρο όλης της ελληνικής κοινωνίας.

Οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες του παρόντος έχουν ωθήσει πολλούς μελετητές να προσπαθήσουν να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση Ευρωπαϊκής και εθνικής ταυτότητας (Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997). Η παραπάνω ερευνητική προσπάθεια επιδίωξε να παρουσιάσει τις απόψεις των εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά με την Ευρώπη και την Ευρωπαϊκή ταυτότητα τους. Κρίθηκε σκόπιμο να επαναληφθεί η ίδια έρευνα που πραγματοποιήθηκε πριν την οικονομική κρίση και μετά έτσι ώστε να φανεί ξεκάθαρα η στάση της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας.

Καταρχήν θα πρέπει να επισημανθεί η σημαντική συσχέτιση της γνώσης της ξένης γλώσσας και των συχνών ταξιδιών στο εξωτερικό με την ευρωπαϊκή ταυτότητα των εκπαιδευτικών. Επίσης η εργασία και η διαβίωση στο εξωτερικό επηρεάζουν σημαντικά την προσωπική ταυτότητα τους. Παρά την αμφισβήτηση που υπέστη η Ελλάδα από τους Ευρωπαίους εταίρους για την είσοδο της στη ζώνη του ευρώ και γενικότερα στη συμμετοχή της στην ΕΕ οι απόψεις των εκπαιδευτικών δεν άλλαξαν σημαντικά. Παραμένουν σε μεγάλο βαθμό προσκολλημένοι στην άποψη ότι νιώθουν καταρχήν Έλληνες και κατά δεύτερο λόγο Ευρωπαίοι. Όμως ορισμένες λεπτομέρειες στις δύο έρευνες είναι αποκαλυπτικές: μειώνεται σε μεγάλο αναλογικά βαθμό το ποσοστό των εκπαιδευτικών που νιώθουν μόνο πολίτες της Ελλάδας και αυξάνεται αναλογικά το ποσοστό που νιώθουν κυρίως πολίτες της Ελλάδας αλλά κατά δεύτερο λόγο νιώθουν και πολίτες της ΕΕ. Παρόλο όμως που παρατηρείται μια αύξηση του ποσοστού των «Ευρωπαϊστών», ταυτόχρονα σε κρίσιμους τομείς της καθημερινότητας όπως στην υγεία, στην εκπαίδευση, στη φορολογία, στην εξωτερική πολιτική και άμυνα αυξάνεται το ποσοστό εκείνων που θα επιθυμούσαν οι πολιτικές αποφάσεις να παίρνονται από τα εθνικά Υπουργεία και όχι από τα αντίστοιχα Υπουργεία της ΕΕ. Πρέπει να σημειωθεί επίσης η στάση και των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης οι οποίοι μετά τη γνωστοποίηση της οικονομικής κρίσης φαίνονται να ισχυροποιούν την εθνική τους ταυτότητα σε σχέση με τους εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παρόλο που η κατά γενική ομολογία λύση για την οικονομική κρίση της Ελλάδας θα έρθει από την συντονισμένη δράση της Ελλάδας στα

πλαίσια της ΕΕ, οι εκπαιδευτικοί επιμένουν σε μια πιο ανεξάρτητη από εξωτερικές επεμβάσεις πολιτική, γεγονός που αποδεικνύει την προσπάθεια της ελληνικής κοινωνίας να ανακάμψει χρησιμοποιώντας ίδιους πόρους. Η δεύτερη έρευνα δείχνει ότι η οικονομική κρίση συσπειρώσε τους εκπαιδευτικούς οι οποίοι παρόλο που γνωρίζουν την αναποτελεσματικότητα των κρίσιμων αυτών τομέων της ελληνικής καθημερινότητας επιμένουν «ελληνικά».

Βιβλιογραφία

- Andrew, J. (eds) (2000) *Why Europe? Problems of culture and identity*, Volume I, Houndmills, Macmillan.
- Bideleux, R. & R. Taylor (eds.) (1996) *European Integration and Disintegration*, London, Routledge.
- Brasche, U. (2003) *Europäische Intergration*, Munchen, Oldenbourg.
- Delanty, G. (2000) *Citizenship in a Global Age: Society, culture and politics*. Buckingham, Open University Press.
- Delanty, G. (2010) *Επινοώντας την Ευρώπη: ιδέα, ταυτότητα, πραγματικότητα*, Αθήνα, Ασίνη.
- Fuss, D. (2003) *The meaning of Nationality and European Identity among Youths from Different Nations*, Workshop: Political Cultures and European Intergration.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge, Polity Press.
- Heller, K. & Rosemann, R. (1974) *Planung und Auswertung empirischer Untersuchungen*, Stuttgart.
- Hix, S. (2009) *Το πολιτικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Jacobs, D. & Maier, R. (2000) *European identity: construct, fact and fiction*. Στο Gasteelaars, M. & de Ruijter, A. (eds) *A United Europe. The Quest for a Multifaceted Identity*. Maastricht, Shaker, σελ. 13-34.
- Kelpanides, M. & Vrinioti, K. (2008) *Europäische oder nationale Orientierung? Ein Vergleich der Einstellungen und des Verhaltens von Schülerinnen und Schülern aus den europäischen Mitgliedsländern an der Europaschule Luxemburg. Tertium Comparationis*. *Journal für International und Interkulturell Vergleichende Erziehungswissenschaft*, Vol. 14, Nr.1, S. 25-53.
- McCall, G.J. & J.L. Simmons (1966) *Identities and Interactions: An examination of Human Associations in Everyday Life*, New York, The Free Press.

- Nugent, N. (2003) *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Smith, A. (1991) *National identity*, London, Penguin.
- Tajfel, H. (1981) *Human groups and social categories*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Αβδελά, Ε. (1997) Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο. Στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (επιμ.). *Τι είναι η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Ιωακειμίδης, Π.Κ. (1993) *Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Κελπανίδης, Μ. (1999) *Μεθοδολογία της Παιδαγωγικής Έρευνας με Στοιχεία Στατιστικής*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Κώδικας.
- Κελπανίδης, Μ. Ζαφειρόπουλος, Κ., Εμποροπούλου, Σ. (2003) Η «ευρωπαϊκή» διάσταση στην ελληνική εκπαίδευση. Διαπιστώσεις μιας εμπειρικής έρευνας σε φοιτητές/ τριες των Τομέων Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, *Φιλολογος*, 111, σελ. 121-139.
- Κυρίτσης, Δ. & Α. Παπαοικονόμου (2011) *Η αυτοαντίληψη των εφήβων και η διαμόρφωση της*, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος.
- Ματθαίου, Δ. (1994) Εθνικές πολιτικές και Ευρωπαϊκό πλαίσιο στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση: Συγκριτική θεώρηση. *Σύγχρονο σχολείο*, τ. 20, σελ. 76-80.
- Ξωχέλλη, Π. (1984) *Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος*, Θεσσαλονίκη Κυριακίδης.
- Παντίδης, Σ. (1994) *Ευρωπαϊκή διάσταση στη Μέση Εκπαίδευση. Η παροχή γνώσεων και η διαμόρφωση θετικών στάσεων για την Ενωμένη Ευρώπη μέσω της διδασκαλίας Λογοτεχνικών Κειμένων*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου, Ν. (εκδ.) (1993) *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Ελληνική Εκπαίδευση*, Αθήνα, ΟΛΜΕ.
- Παπαναούμ, Ζ. (2003) *Το επάγγελμα του εκπαιδευτικού*, Αθήνα, Τυπωθήτω.
- Παπαοικονόμου, Α. (2011) *Ρόλος και εαυτός (self): Η κεντρικότητα του εκπαιδευτικού ρόλου για τη συγκρότηση του εαυτού*, Θεσσαλονίκη, Διδακτορική διατριβή (Αδημοσίευτη).
- Φραγκουδάκη, Α. & Θ. Δραγώνα (επιμέλεια) (1997) *«Τι είναι η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αλεξάνδρεια.